

J A A R B O E K V O O R

Munt- en
Penningkunde

55

1968

KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP
VOOR MUNT- EN PENNINGKUNDE
AMSTERDAM

COMMISSIE VAN REDACTIE:

H. K. Berghuijs, Deventer

Dr. H. Enno van Gelder, Voorburg

Drs. G. van der Meer, 's-Gravenhage

Dr. H. J. van der Wiel, Gouda

Adres van de redactie: Zeestraat 71b, 's-Gravenhage

DE UTRECHTSE DAALDERS

door Dr. H. J. van der Wiel

Toen in 1659 op voorschrift van de Staten-Generaal de zilveren dukaat werd ingevoerd, tegen een koers van 50 stuiver, betekende dit in feite een devaluatie van de (fictieve) gulden. Immers, de oude rijksdaalder „met de halve man” bevatte 25,69155 g zuiver zilver, de zilveren dukaat slechts 24,66225 g. Omdat de prijs van het zilver bleef stijgen klaagden de muntmeesters al gauw dat het nauwelijks de moeite waard was deze munt te slaan. Hier en daar begon men met frauduleuse handelingen, en leverde weinig of slecht werk af. De vrije zilverhandel speelde zich voornamelijk in Amsterdam af, en werd door Holland beschermd; dit gewest keerde zich ook tegen verdere devaluatie. In afwachting van de invoering van een algemene standpenning wensten de Staten-Generaal de koers van de rekengulden voorlopig te handhaven. Sinds 1659 was de intrinsieke waarde gelijk aan 9,86 g zuiver zilver. Meerdere gewesten waren het met hun Hollandse standpunt niet eens. Zij meenden dat bij de zilverschaarste de Munt van Dordrecht door betere relaties en kortere aanvoersweg een voorsprong kreeg op de andere munthuizen. Vooral Zeeland was in de oppositie, en in 1676 gaven de Staten van Zeeland toestemming tot de aanmuntning van daalders van 30 stuivers, met een gewicht van 15,88 g en een gehalte van 0,906. De waarde van de gulden daalde daardoor tot 9,61 g zilver. Tevoren had deze provincie de koers van de zilveren dukaat al verhoogd tot 51 stuiver, wat neerkwam op een gulden van 9,67 g zilver. Dit eigenmachtig optreden was in strijd met de Unie van Utrecht, en werd terecht bestreden door Holland. Toen echter bleek dat de Zeeuwen ongestraft met hun praktijken konden doorgaan volgde Friesland in 1682 en West-Friesland in 1684. In het zelfde jaar liet Utrecht weten dat ook zij tot het slaan van daalders zouden overgaan, indien niet op korte termijn een algemeen aanvaarde regeling van het muntwezen tot stand kwam. In januari van het volgend jaar was het geduld op, en kreeg de Utrechtse Muntmeester de gevraagde toestemming. Nu was het hek helemaal van de dam, in hetzelfde jaar gingen ook Overijssel, Deventer en Zwolle hiertoe over, en in 1688 volgen Zutphen en Nijmegen. De aanmaak van deze daalders eindigt in 1692, toen de nieuwe regeling in zicht kwam; na de invoering van de zilveren standpenning in 1694 heeft alleen Nijmegen er zich nog aan bezondigd. De monetaire rebellie had zijn nut gehad, en leidde tot een aanvaardbaar compromis. De nieuwe gulden, nu een reële munt, kreeg en hield een inhoud van 9,76 g zuiver zilver.

De Utrechtse daalder vertoont aan de voorzijde het gekroonde provincie-wapen, gehouden door twee klimmende leeuwen; boven het wapen twee gekruiste oranje-takken, en onder het wapen in een ovale cartouche de wapenspreuk van de Republiek: *CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT*. (plaat II).

De keerzijde vertoont drie grote en vier kleinere gekroonde wapens, het oude wapen van het bisdom, het door Karel V gegeven wapen met de klimmende leeuw en het wapen van de stad Utrecht in het midden, aan de linker zijkant die van Amersfoort en Wijk bij Duurstede, en aan de rechter zijde die van Rhenen en Montfoort. Onder het wapen van de stad Utrecht vinden we het jaartal, terzijde van de twee bovenste wapens de waarde-aanduiding 30 – ST en boven de wapens MO.NO.ORD.TRAIECT.

Dat op deze zo kennelijk provinciale en tegen het advies van de Staten-Generaal ingevoerde munten juist de zinspreuk van de Generaliteit voorkomt, geeft te denken. Misschien hebben de Staten er op willen zinspelen dat niet zij, maar het overmachtige Holland de eenheid van de Republiek in gevaar bracht.

De wapens op de keerzijde verbeelden de Staten van Utrecht. Volgens de landbrief van 1375, geschonken door bisschop Arnold van Hoorn, was het Statencollege samengesteld uit drie leden, de ecclesiën, de ridderschap en de Stad Utrecht. Na de Pacificatie van Gent bleef het eerste lid gehandhaafd. Hoewel in 1580 en 1582 pogingen werden gedaan dit te veranderen, bleef tenslotte het eerste lid bestaan, zij het in gewijzigde vorm. De Staten werden samengesteld uit drie leden, de Geëligeerden, de Ridderschap en de Steden. De Geëligeerden, de voortzetting van de geestelijke stand van vroeger, werden gekozen door de Ridderschap en de kleine steden, uit een voordracht die door de stad Utrecht werd opgemaakt. Voor hen stond het wapen van het oude bisdom op de daalder; voor de ridderschap het leeuwenwapen. Het omschrift, te vertalen als: „Nieuwe munt van de Staten van Utrecht” past geheel bij deze verklaring van de wapens.

De beschrijving van het wapen van Wijk bij Duurstede luidt: in goud een rode faas (heraldische benaming voor een dwarsbalk) beladen met zuilen van zilver. Op de daalders is deze faas soms glad, als gevolg van onzorgvuldig werk van de stempelsnijder.

Wanneer we de serie daalders nauwkeurig bekijken, kunnen we drie types onderscheiden. Type I is van een veel beter verzorgd stempel, met fraaie en regelmatig verdeelde letters, goed uitgevoerde wapens, terwijl de wapenspreuk in een cartouche staat waarvan de guirlandelijn terugloopt onder de poot van de leeuw; tussen de drie grote wapens ziet men geen centreerpunt. Het jaartal heeft een arabische 1. De muntplaatjes zijn gelijkmatig dik en zuiver rond. Ik heb een drietal exemplaren van dit type gewogen, het gewicht bedroeg resp. 15,67 g, 15,74 g en 15,70 g. Het zilveragehalte werd langs fysieke weg bepaald op 90%, hetgeen goed overeenkomt met het wettelijk gehalte (0,906). Als overgangsvorm naar het volgende type komen stukken voor die wél de arabische 1 in het jaartal hebben, maar geslagen zijn van veel minder verzorgde stempels. De guirlandelijn van de cartouche loopt niet terug naar de poot van de leeuw, soms is de centreerpunt goed te zien, en meestal ontbreekt de punt achter CRESCUNT; vooral de letters van de

wapenspreuk staan vaak slordig ingerijd. Het ziet er naar uit dat de onder de nrs 1, 1a en 1b beschreven stukken proefmunten zijn. Zij verkeren ook vrijwel altijd in goede staat. De overgangsvormen, 1c en 1d zijn kennelijk een massaproduct. De gouden afslag van 1687 heeft wel de romeinse I in het jaartal, en mist de punt achter de wapenspreuk, maar is overigens gelijk aan de proefmunten van 1685.

Type II is te herkennen aan de minder verzorgde stempels; de poinçoenen zijn minder fraai over het veld verdeeld, en ook met mindere zorg vervaardigd. Dit blijkt bijv. soms uit de gladde faas in het wapen van Wijk bij Duurstede, het ontbreken van details in de wapens van Rhenen en Montfoort en het slecht ingerijd zijn van de letters. De lijn van de cartouche om de wapenspreuk loopt niet terug naar de poot van de leeuw. Verder zien we een romeinse I in het jaartal en is de centreerpunt tussen de wapens niet verwijderd. De muntplaatjes zijn onregelmatig en er komen (daardoor?) veel versprongen stempels voor. De exemplaren zijn doorgaans veel meer versleten. Stukken uit mijn collectie wogen 15,01 g, 15,40 g, 15,43 g en 15,61 g. Een sterk gesleten stuk offerde ik op voor onderzoek; de essayeur vond een gehalte van 0.892 ± 0.002 .

Type III heeft dezelfde kenmerken als type II, maar in de wapenspreuk is de ronde U van CRESCUNT vervangen door een V. Vóór 1689 komt dit nooit voor, na 1690 zien we nooit meer de ronde U. De derde muntbus van de muntmeester Johan van Romond omvat de muntslag van 1684–1689 en werd geopend in juli. De muntslag vanaf juli 1689 tot aan 1693 werd verantwoord in de vierde bus. Het lijkt me dan ook wel zeker dat de verandering in de vorm van de letter U bewust is ingevoerd als een herkenningmiddel voor de muntslag na juli 1689.

Ditzelfde verschijnsel zien we ook bij de zilveren dukaten van het jaar 1693. De muntslag van deze stukken is ten dele in de vierde en ten dele in de vijfde bus verantwoord. Vóór 1693 zien we de ronde U in CRESCUNT, na 1693 tot 1711 steeds een V, en 1693 komt met beide varianten voor. In mijn artikel over de Utrechtse Zilveren Dukaten¹ heb ik de 2 varianten onder de nrs 19 en 19a beschreven, zonder echter de oorzaak van dit verschil aan te duiden. Dat de verandering van letter op het in gebruik nemen van een nieuwe muntbus berust, is hiermee m.i. wel bewezen.

Van de daalders zijn een drietal gouden afslagen bekend, nml. één van 1685 en twee van 1687; op de laatste is de waarde-aanduiding weggelaten. Deze exemplaren berusten thans in de verzameling van de Nederlandsche Bank N.V. te Amsterdam en van het Koninklijk Penningkabinet in Den Haag.

Hoewel op de Utrechtse munten bijna altijd een muntteken voorkomt, ontbreekt dit op de gehele serie daalders. Alle daalders werden geslagen onder het muntmeesterschap van Johan van Romond. Zijn meesterteken, de vijfbladige roos, afkomstig uit zijn familiewapen, prijkt op bijna alle munten die door hem geslagen zijn. Het ontbreekt echter op de halve, hele en drie-guldens, en op de daalders.

¹ H. J. van der Wiel, *Zilveren dukaten van Utrecht*, JMP 51 (1964), p. 1.

Op de keerzijde van de daalders staat altijd MO.NO.ORD.TRAIECT., maar de laatste punt kan bij type II ontbreken, o.a. in 1687 en 1689; bij type III staat de punt soms achter ST. i.p.v. achter TRAIECT en soms zodanig dat men niet meer kan uitmaken achter welke van de twee afkortingen de punt nu thuis hoort. De stempelsnijder, Pieter van Cuylenburgh, heeft met deze daalders nogal slordig werk geleverd, vooral na 1685.

De navolgende tabel geeft een overzicht van de jaartallen en varianten, terwijl bovendien is aangegeven in welke openbare verzamelingen de stukken voorkomen (K = Koninklijk Penningkabinet, N = Nederlandsche Bank, U = Centraal Museum Utrecht en R = Kabinet 's Rijks Munt).

Type I

1	1685	CONCORDIA	RES	PARVAE	CRESCUNT.	ongerand	K	U	R
1a	1685	-----	---	-----	-----	bloemrand			
1b	1685	-----	---	-----	-----	in goud, met centreerpunt		N	
1c	1685	-----	---	-----	-----	met centreerpunt		N	
1d	1685	-----	---	-----	-----	met centreerpunt, gladde faas			
1e	1685	-----	---	-----	-----	met centreerpunt			

Type II ongerand

1f	1685	CONCORDIA	RES	PARVAE	CRESCUNT	beladen faas		N	
2	1686	-----	---	-----	-----	beladen faas			
2a	1686	-----	---	-----	-----	gladde faas	K	N	U
3	1687	-----	---	-----	-----	gladde faas	K	N	U
3a	1687	-----	---	-----	-----	beladen faas, in goud, zonder waarde-aanduiding	K	N	
4	1688	-----	---	-----	-----	gladde faas		N	R
4a	1688	-----	---	-----	-----	beladen faas (over 1686)	K		
5	1689	-----	---	-----	-----	beladen faas			U
5a	1689	-----	---	-----	-----	gladde faas	K		

Type III ongerand

5b	1689	CONCORDIA	RES	PARVAE	CRESCVNT	beladen faas		N	R
6	1690	-----	---	-----	-----	beladen faas	K	N	U
6a	1690	-----	---	-----	-----	gladde faas			
7	1691	-----	---	-----	-----	gladde faas			
8	1692	-----	---	-----	-----	gladde faas	K	N	U

Volgens Besier² zijn van type I en II tesamen, verantwoord in de derde muntbus van Johan van Romond, 808.295 daalders geslagen, en van type III 379.655 stuks. Dat de emissie succes had, blijkt wel uit de aantallen guldens en rijksdaalders in dezelfde periode geslagen: in de derde muntbus werd gebust voor 54 650 rijksdaalders en 85 730 guldens, in de vierde muntbus voor 9 645 rijksdaalders en 20 785 drieguldenstukken. Wel werden in deze periode ook nog 278.855 zilveren dukaten geslagen, maar deze specie was voor de export bestemd. De daalders bleven in het eigen land, exemplaren uit buitenlandse muntvondsten zijn mij niet bekend.

Om een indruk te krijgen van de huidige zeldzaamheid heb ik een tweede tabel samengesteld, waarin vergeleken werden

- a) de stukken die bij muntvondsten te voorschijn kwamen
- b) exemplaren aanwezig in particuliere en openbare collecties
- c) aanbiedingen van de internationale munthandel.

Het resultaat is als volgt:

<i>Jaar</i>	<i>muntvondsten</i>	<i>collecties</i>	<i>aanbiedingen</i>
1685	11	46	25
1686	10	23	13
1687	2	6	11
1688	3	10	7
1689	8	16	10
1690	2	6	2
1691	1	1	1
1692	3	12	8
Totaal	40	120	77

Wanneer we aannemen dat de aanmunting van 1689 gelijkelijk verdeeld werd over de derde en vierde muntbus, zien we dat de meerderheid van de stukken tot de derde bus behoren. Bij de muntvondsten is dat het geval met 75%, bij de collecties 77% en bij de aanbiedingen 79%. De toevalsverwachting is echter 68%. Bij de 16 daalders van 1689 uit de collecties waren er 4 met de ronde U en 12 met een V, maar ook dan is het aantal stukken uit de derde bus met 74% nog hoger dan de toevalsverwachting. Bij de muntvondsten is niet meer na te gaan welke vorm de U had op de stukken van 1689, maar als ook daar $\frac{3}{4}$ tot de vierde bus behoorde, is het percentage stukken uit de derde bus 69%. Dat bij de collecties het percentage

² L. W. A. Besier, *De muntmeesters en hun muntslag in de provinciale en stedelijke munthuizen van de Republiek der Vereenigde Nederlanden en de Bataafsche Republiek*, Utrecht 1890.

te hoog ligt komt vermoedelijk doordat de derde bus 5 jaartallen omvat tegen 4 in de vierde bus, en omdat de fraaiere stukken van het eerste type vaker bewaard zijn. Bovendien omvat de derde bus 5 jaartallen, en de vierde bus slechts vier, waarvan één zeer zeldzaam is. De drie meldingen van 1691 betreffen nml. één en hetzelfde exemplaar, dat thans berust in de verzameling De Vor. Ook 1690 is een zeldzaam jaar. De daalders zijn pas in 1848 officieel buiten koers gesteld. Het meerendeel van de muntslag was echter reeds eerder versmolten. Het totaal aantal bewaard gebleven Utrechtse daalders schat ik op ten hoogste 400 stuks. Schaars zijn ze dus eigenlijk allemaal.

SUMMARY

In the period after the introduction of the silver ducat in 1659 the provinces of the Netherlands seriously disagreed on the advisability of a further debasement of the coinage. The province of Zeeland took the initiative by introducing a daalder of 30 stuivers. This example was followed by several other provinces and towns.

The province of Utrecht struck the daalder between 1685 and 1692. The author describes the three different types of daalders of this province. In addition he gives an indication of the degree of rarity of each date by comparing their occurrence in hoards, collections and dealers' offers.

1a

3a

4a

8

Utrechtse daalders.